

Igor GOSTL
Leksikografski zavod »Miroslav Krleža«, Zagreb

LIBER DE SIMPLICIBUS, PRVI HRVATSKI RUKOPISNI, VIŠEJEZIČNI, TERMINOLOŠKI I SLIKOVNI RJEČNIK?

Posljednjih godina širenjem saznanja o našim stranim rječnicima učinjeni su zamjetljivi pomaci koji novim i žarčim svjetlom obasjavaju izvorište hrvatske leksikografije. Već poznati glosariji, aneksnii rječnici i registri riječi proširuju se novim predodžbama. Stjecajem novih spoznaja više svjetla pada na nedovoljno poznat srednjovjekovni kodeks kojega bi značenje bilo od neprocjenjive vrijednosti za hrvatsku leksikografiju.

Autor iznosi neke indicije koje daju naslutiti da prvi hrvatski rukopisni, višejezični, terminološki i slikovni rječnik prethodi petojezičniku Fausta Vrančića čak za stoljeće i pol.

Rasprava opisuje kodeks, govori o njegovu autorstvu te prijedporima koj su raščlambama toga rukopisna rječnika otvoreni.

Četiristota obljetnica prvoga hrvatskog tiskom objavljena samostalna rječnika, petojezičnika Fausta Vrančića *Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmaticae et Ungaricae*, Mleci 1595, dobra je prilika da se prisjetimo samih početaka hrvatske leksikografije — izvorišta njezine duge i bogate prošlosti.

Postoji više naznaka prema kojima prvi hrvatski rukopisni rječnik prethodi Vrančićevu djelu čak za čitavo stoljeće i pol. Riječ je o mletačkom kodeksu iz XV. st., *Liber de simplicibus* (Knjiga o ljekovitu bilju)¹, sva je prilika, prvom višejezičnom, terminološkom i slikovnom rječniku u Hrvata.

Prema tajnim recepturama u Mlecima, ondanjem svjetskom središtu proizvodnje lijekova, izrađivale su se, od ljekovita bilja kao sirovine, razne tinkture i ekstrakti.

¹ Termin *simplicibus* kratica je od srednjovjekovnog latinskog *medicamentum simplex*, što će u starotalijanskom dati *semplici*, u značenju *ljekovito bilje*.

Mletačka republika, u želji da sačuva tu snažno razvijenu izradbu ljekovitih priprava-ka, rigorozno ju je kontrolirala, upravo i pomoću ovakovih kodeksa odnosno popisa i opisa biljaka.

Na taj srednjovjekovni rukopisni rječnik u nas je prvi skrenuo pažnju Bogoslav Šulek pišući godine 1859. o *Biljarstvu*. Opsežno o njem piše Šulek ponovno godine 1879. u predgovoru svoga terminološkog rječnika *Jugoslavenski imenik bilja*. On za autora rječnika ne zna, no drži da je onaj koji je imena prikupio bio vješt u hrvatskom jeziku. Prepisivača zbog učestalih grešaka smatra nevještim u jeziku: »tim nevještiji pako bio je pisar, koji je toga silu izopačio...« Drži da je taj možda najstariji »a podjedno i najdragocjeniji rukopis za hrvatski imenik bilja« nastao godine 1415. Za rječnik kaže da se čuva u Mlecima, u knjižnici sv. Marka (tzv. *Marciana*), da je »pisan od česti na kvieru (3 lista), a ostalo na papiru (458 listovah). Naslov je rukopisu 'Liber de simplicibus Benedicti Rinij, medicī et philosophi Veneti' ... Na svakom listu naslikana je prekrasno (*per magistrum Andream Amadio, Venetum, pictorem sublimem*) pojedina biljka, a na drugoj strani je opis biline i kako se zove arapski, grčki, latinski, hrvatski (sclavonice) i gdješto njemački (teutonice)...«² Poneka riječ dopune Šulekovu opisu. Rječnik je u drvo ukoričena i crvenom kožom presvučena knjiga od ukupno 483 lista formata 20×28½ cm. Jedan od prvih i najdragocjenijih kodeksa te vrste sastoji se od 2 lista predgovora na pergamentu, abecednog indeksa od 14 listova, od kojih 2 na pergamentu, te rječnika od 458 listova, od kojih je pretposljednji na pergamentu. U najvećem broju slučajeva crtež je na prednjoj strani lista, tekst na stražnjoj. Složen je u dva stupca: lijevi sadržava naziv biljke (fitonim) na više jezika, dok desni donosi citate raznih autora i posebne obavijesti.

Mnogi su se o likovnoj strani tog botaničkog, rukopisnog rječnika izražavali u superlativima. Tako čitamo³ da je herbar izrađen takvom preciznošću da ga se već po njoj svrstava među najdragocjenija botanička djela, i po broju i po čudesnoj virtuoznosti (»bravuri«) kojom su biljke prikazane.

John Ruskin (1819–1900), engleski estetičar i likovni kritičar, naziva manuskript čudesnim, te privučen likovnom ljepotom kodeksa, daje čak preslikati Amadiove minijature, što je uradio venecijanski slikar Caldara.

Koloriranih crteža je mnogo i različitih. Kod jednih prevladava prirodnost, vjernost; kod drugih umjetnik daje mašti maha sve do stupnja u kojem se javlja izmišljen — imaginativan crtež, kojega original slikar nikad nije vidio, već je crtež nastao prema opisu autora, sasušenoj biljci, ili nekom konvencionalnom modelu.

Ponekad je list ostao bijel. Očito bi Amadio bio bolje učinio da je ostavio više bjelina no što se dao na oslikavanje izmišljenog, uzrokujući tako mnoge, nepotrebne zabune i pogreške, no u ono doba, kada je ljekovit učinak biljke ovisio o tome da li se

² Bogoslav Šulek, *Jugoslavenski imenik bilja*, Zagreb 1879, Predgovor, str. III.–IV. Moja pomagala, str. XVIII.

³ Ettore de Toni, *Il libro dei semplici di Benedetto Rinio*, Mem. della Pontificia Accademia romana dei Nuovi Lincei, vol. V, Roma 1919, str. 177.

bere za puna mjeseca ili polumjeseca, kodeksi su imali, neki više, neki manje, i svoje fantastično ljekovito bilje.⁴

Liber de simplicibus Šulek nije stigao proučiti, pa sva njegova saznanja o slavenskoj leksičkoj građi kodeksa proizlaze iz prijepisa koji mu je priredio prvi ravnatelj Narodnog muzeja u Zagrebu, arheolog i povjesničar Šime Ljubić.⁵

U hrvatskoj stručnoj literaturi nakon Šuleka nije bilo temeljitije studije o rukopisnom terminološkom rječniku. Vatroslav Jagić godine 1910. u *Povijesti slavenske filologije*, naslanjajući se na Šuleka, tek konstatira postojanje slavenske građe u rečenom kodeksu, kojega ali sam nije proučio.

Najopsežniju botaničko-leksikološku analizu donio je dvadesetih godina ovog stoljeća talijanski znanstvenik Ettore de Toni.⁶ Prema njegovoj raščlambi slavenski (kao i njemački) nazivi biljaka pridodani su rječniku tek u XVII. stoljeću. On nalazi svega 65 njemačkih naziva, a za 97 od 458 fitonima, utvrđuje da nema slavenskih istoznačnica. Šuleku će De Toni spočitnuti nesigurnost kod identificiranja botaničkog nazivlja, tvrdeći da je hrvatski leksikograf u odnosu na Linnéov sustav pogrešno svrstao oko 160 biljnih vrsta.

Začudujućom doima se činjenica da ni Šulekovo prošlostoljetno upozorenje na možda najstarije hrvatsko jezično blago, kao ni De Tonieve raščlambe kodeksa nisu hrvatskim filozozima bili dovoljnim poticajem za rješenje leksikografske enigme: *Liber de simplicibus*. Sljedeći korak ponovo je učinila talijanska znanost.

Premda su se sumnje u Rinievo autorstvo rječnika javile znatno prije — talijanski polihistor Ulisse Aldrovandi prvi nagoviješta da bi autor rječniku mogao biti Nicolò Roccabonella — talijanski znanstvenik Michelangelo Minio u studiji objavljenoj još 1953. u Veneciji pod naslovom *Il quattrocentesco codice 'Rinio' integralmente rivendicato al medico Roccabonella*, autorstvo rječnika argumentirano je pripisao zadarском gradskom fiziku Nicolòu Roccabonelli i njegovu suradniku, njemačkom ljekarniku Johannu Reinhardt u iz Aschaffenburga, a Rinievo ime vezao tek uz vlasništvo kodeksa.⁷

⁴ Cf. Ettore de Toni, *Il libro dei semplici di Benedetto Rinio...*, str. 183.

⁵ Za trogodišnjeg boravka u Mlecima (1859–1861), u kojem je razdoblju sređivao golemu građu mletačkog državnog arhiva, Ljubić je obavio i prvi prijepis kodeksa (kasnije zagubljen) kojega je slavenske fitonime pripisao slovenskom jeziku. O tome će Ljubić ovako: »U knjižnici sv. Marka u Mletcih nalazi se poveći rukopis iz XV. stol. slovenskim izgovorom napisan... Taj rukopis prepisao još g. 1859., a kasnije moj prepis uz prošnju povierih mom onda prijatelju i kolegi Prof. Trdini u Rieci; no taj prepis neznam kako propade.« (Šime Ljubić, *Razvoj slovenskoga jezika*, Ogledalo književne poviesti južnoslavjanske na podučavanje mladeži, Rijeka 1864., str. 545).

⁶ Ettore de Toni, *Il libro dei semplici di Benedetto Rinio*, in Mem. della Pontificia Accademia romana dei Nuovi Lincei, vol. V., str. 171–279, 1919; vol. VII., str. 275–398, 1924; vol. VIII., str. 123–264, 1925; Roma.

⁷ Michelangelo Minio, *Il quattrocentesco codice 'Rinio' integralmente rivendicato al medico Nicolò Roccabonella*, Atti del Istituto Veneto di scienze, lettere ed arti, tomo CXI, Venezia 1952–53, str. 49–64.

Podaci o obitelji Roccabonella koje Minio donosi temelje se na autobiografskoj skici iz predgovora rječniku, kao i na istraživanjima koja je Giuseppe Praga⁸ proveo u mletačkom i zadarskom arhivu⁹. U mogućnosti smo, dakle, priopćiti sljedeće činjenice o autoru rječnika.

Nicolò Roccabonella rođen je 1386. u mjestancu Conegliano, sjeverno od Venecije. U Padovi je diplomirao medicinu. Dvapat se ženio; s drugom ženom, Venecijankom iz obitelji Frigerio, imao je dva sina: prvorođeni Jacopo bijaše liječnik, drugi, Lodovico, trgovac, koji je s ocem razvio vrlo intenzivnu trgovinu industrijskim i ljekovitim biljem. Na rječniku je, prema tekstu predgovora, Nicolò radio od 1415. do 1448. Godine 1449. stiže u Zadar gdje se upoznaje s Johannom Reinhardtom. Godine 1453. za putovanja u Veneciju, Lodovico se utapa u brodolomu, ostavljajući za sobom kćer Caterinu, koja je u Zadru odgojena te će u njem do smrti živjeti. Otac, shrvan bolom, pred istekom drugog dvogodišta službe, napušta Zadar i vraća se u Veneciju gdje godine 1459. umire.

Neobičnu sudbinu toga izvanrednog botaničkog djela s kraja srednjega vijeka predočiti ćemo tek u najkraćim crtama.

Smrću Nicolòa Roccabonelle kodeks je zacijelo prešao u vlasništvo sina mu, liječnika Jakova. Nakon njegove smrti godine 1479, nalazimo ga izložena u najznamenitijoj ljekarni Venecije. O tom zapis ostavlja ljekarnik Pandolfo Collenuccio, ne spominjući, međutim, leksikografsko ime. Prvi koji Rinievo ime dovodi u vezu s kodeksom jest Pietro Antonio Michiel (autor još jednog od botaničkih kodeksa *Marciane*), koji do rječnika, sada već u posjedu obitelji Rinio, dolazi posredstvom Alberta Rinia, sina Benedetta Rinia, koji će ga 1593. oporučno ostaviti dominikanskoj knjižnici sv. Ivana i Pavla, gdje se nalazio od 1604. do 1789, kada je nakon krađe velikog broja rukopisa, iz sigurnosnih razloga pohranjen u knjižnici sv. Marka, gdje se i danas čuva kao jedna od njezinih najvećih dragocjenosti.

Otada je na uvidu mnogim prepisivačima koji ga, prema naknadno na margini prve stranice dopisanu naslovu, pripisuju nepoznatu liječniku benedettu Riniju¹⁰. Među posljednjima uradit će to i Bogoslav Šulek.

Višezječni ilustrirani botanički rječnik plod je Roccabonellina 40-godišnjeg rada kojega se završna četverogodišnja faza 1449–1453. odvija u Zadru, a za koje su, sva je prilika, nastali umeci hrvatske leksičke građe. Slavensku jezičnu građu Minio nije bio sklon pripisati hrvatskom jeziku, već pretpostavlja, uz dosta opreza, da se radi o češkim fitonimima, koje je, kao i njemačke, u botanički rječnik unio Reinhardt¹¹.

⁸ Giuseppe Praga rodom s otoka Ugljana, od 1936. do 1943. direktor zadarskog arhiva. Biblioteka *Marciana* čuva brojne dokumente i njegove ispise zadarskoga i splitskog arhiva.

⁹ Michelangelo Minio, o. c., str. 53–56.

¹⁰ Koliko je Rinievo ime bilo utjecajno, svjedoči Penzig-Saccardova publikacija *Icones fungorum javanicorum*, objavljena u Leidenu u Nizozemskoj 1904, a u kojoj je tobožnjem autoru kodeksa posvećena čak jedna vrsta gljiva (*Rinia spectabilis*).

¹¹ Cfr. Stanko Žepić, *Deutsche Pflanzennamen in 'Liber de simplicibus'*, Zagreber germanistische Beiträge, Zagreb 1993.

Još godine 1969. nagovijestio je slovenski etimolog France Bezljaj da bi *Liber de simplicibus* pored čakavskih mogao sadržavati i slovenske fitonime. Proučivši talijansku stručnu literaturu, Bezljaj tu tezu s više detalja razrađuje u raspravi *Liber de simplicibus Benedicti Rinij* objavljenoj godine 1973. u časopisu *Jezik in slovstvo*¹². Slovenski etimolog u lapidarnu obliku eksplicira istraživanja na kodeksu Ettore de Tonia i Michelangela Minia. Bezljaj uočava da talijanske komentatore arapski i slavenski nazivi ne privlače dovoljno, te ispravno zaključuje kako se na njihovim analizama, u nedostatku, nažalost, onih na izvornoj građi, ne mogu temeljiti bilo kakvi zaključci. Rijetku iznimku među talijanskim istraživačima predstavlja već spominjani polihistor Ulisse Aldrovandi, koji je godine 1571. ili 1572. prepisao iz kodeksa, valjda iz poliglotskih pobuda, arapske i slavenske nazive¹³. Zanimljivo je, naglasit će Bezljaj – a što je za njegove teze znakovito – da Aldrovandi više ne rabi naziv *sclavonice*, već koristi termin *i nomi illirici*, koji u mletačkim izvorima ne označava samo hrvatsku čakavštinu, već i slovenski jezik. Bezljaj će, prelazeći zatim na meritum svoga rada, izraziti iznenađenje što se nitko do njega nije dosjetio da bi tzv. Riniev kodeks mogao sadržavati i slovenske nazive. On drži da ih je u kodeksu čak 370, te da ih nitko nije podrobnije analizirao. Zamjera Šuleku što je prilično samovoljno postupio s leksičkom građom iz kodeksa, a k tomu je nije u cijelosti ni objavio. Niz naziva koje Šulek navodi De Toni nema, pa će tek zagledanje u izvornik pružiti prave odgovore. Napokon, Bezljaj ustvrđuje kako je Šulekovo čitanje kodeksa neprecizno, pa i proizvoljno, te da zanemaruje fitonime slovenskog podrijetla. On raspravu zaključuje tvrdnjom da se nikada neće moći povući čvrsta linija razgraničenja između slovenskog govornog područja i čakavskog narječja, obzirom na oblike koji su egzistirali petsto godina unatrag, a upravo je sveobuhvatna studija »slovensčine kakor tudi čakavščine« sine qua non svake daljnje jezične raščlambe rječnika¹⁴.

Da bi se o Roccabonellinu višejezičnu kodeksu mogle donijeti iole utemeljenije prosudbe i svrhovitiji zaključci, bilo je potrebno raščlaniti na izvorniku sveukupnu leksičku građu rječnika kojega Republika Hrvatska sve donedavna ni u kakvu obliku,

¹² France Bezljaj (uz suradnju V. Suyerja), *Liber de simplicibus Benedicti Rinij*, *Jezik in slovstvo*, XIX. (1973–74), 6–7, Ljubljana, str. 185–192.

¹³ Rukopis se danas čuva u Bologni.

¹⁴ Neutemeljenost Bezljajevih hipoteza opovrgao je dijelom Velimir Gjurić iskazom kako Bezljajevi dokazi o slovenskom podrijetlu nekih fitonima ne bi izdržali provjeru. (Cfr. Velimir Gjurić, *K početkom slovenskega slovarjopisja*, *Slavistična revija*, XXXIV., br. 4, Ljubljana 1986., str. 375–376). U opsežnijem radu naslovljenom *Ali je Riniev kodeks tudi slovenski slovar?* (*Slavistična revija*, XXXV., br. 1, Ljubljana 1987., str. 103–114.), Gjurić zaključuje da je gotovo svih dvadesetak fitonima, za koje je Bezljaj pretpostavljao da su slovenski, moguće s jednakom, ili čak s većom utemeljenošću, pripisati čakavskom narječju hrvatske obale.

nažalost, nije posjedovala.¹⁵

Znanstvene potvrde o dotada hipotetičnom hrvatskom rukopisnom rječniku omogućit će ne samo njegovo atribuiranje hrvatskoj leksikografiji, već i moguće datiranje njezinih početaka za stotinu i pedeset godina unatrag.

LIBER DE SIMPLICIBUS

Summary

Recent research has shed new light on the beginnings of Croatian lexicography. Now it is possible to say more about a medieval codex whose importance to Croatian lexicography is invaluable. The author presents a few clues which allow us to believe that the first Croatian multilingual, terminological, picture dictionary was compiled a century and a half before the five-language dictionary of Faust Vrančić. The article describes the codex, its authorships and the efforts to analyze this manuscript dictionary.

¹⁵ Financijskom potporom Ministarstva znanosti autor ovog rada obavio je raščlambu slavenske (hrvatske) leksičke građe na izvorniku u venecijanskoj *Marciani* godine 1992., te u domovinu, nakon gotovo pet i pol stoljeća od njegova nastanka, donio mikrofilmirani rukopis kodeksa. U tijeku je botanička raščlamba slavenske leksičke građe. Obje analize neprijeporno dokazuju da je riječ o hrvatskim (čakavskim) fitonimima.